

Alois Jirásek

/ 1851 - 1930 /

Nejproslulejší historický romanopisec a povídkář české literatury 19. století, autor historických a pohádkových her a dramat ze soudobého života. Jeho próza, zpodobující celé etapy národní minulosti, se vyznačuje i zaujetím pro vzrušené dějinné chvíle, i smyslem pro idylickou pohodu domova; Jiráskovo vyprávění vytváří dojem světa, který je při vši složitosti a konfliktnosti přehledný a v němž vládne lidská i dějinná spravedlnost.

Pocházel ze starého selského rodu (otec, původně tkadlec, provozoval pekařství). Narodil se 23. 8. 1851 v Hronově, jedenáctiletý pobyl na „handlu“ v německé rodině, pak v Broumově navštěvoval nižší třídy německého gymnázia, pokračoval na českém gymnáziu v Hradci Králové. Z existenčních ohledů upustil od záměru studovat na Akademii výtvarných umění a vystudoval historii na filozofické fakultě v Praze. Učil v Litomyšli a v pozdních vzpomínkách (*Z mých pamětí* II, č. 1912) představuje Litomyšl jako rázovité město, které k němu promluvílo svou pamětí a literárně ho inspirovalo. Do Prahy přišel už jako uznávaný historický romanopisec. Pramenné studium, kterému se dostal v Praze na dosah, pak napomáhalo jeho prudkému uměleckému vzestupu na předělu 19. a 20. století. Obnovil osobní styky s M. Alšem, J. V. Sládkem a J. Thomayerem, započaté za studentských let, sblížil se s M. A. Šimáčkem, K. V. Raisem a Z. Wintrem (s nimi redigoval časopis *Zvon*). Příslušníci mladšího pokolení s výjimkou J. S. Machara, J. Kvapila, Z. Nejedlého a V. Dyka přistupovali k Jiráskovi s rezervou, vnímali ho jako zosobnění buditelského starovlastenectví a lidovýchovně pojaté beletristiky. Podobné výhrady vůči Jiráskovi uplatňovala levě orientovaná kritika i později, povzbuzována v tom mj. autorovým postavením ve veřejném životě první republiky (stal se senátorem za národně demokratickou stranu). Tím, že první podepsal J. Kvapilem koncipovaný manifest, jímž se čeští spisovatelé v květnu 1917 prohlásili pro státní samostatnost, utvrdil Jirásek v národě svou autoritu podloženou literárním dílem. Zemřel v Praze 12. 3. 1930. I po Jiráskově smrti bylo jeho dílo nadále provázeno jak nekritickým uctíváním, tak i paušalizujícím odmítáním.

Do literatury vstupoval počátkem 70. let básněmi, které svědčí o jeho zájmu o lidový život a národní minulost. Vyprávění pamětníků, mj. matčino, poskytlo mu látku k prvním rozměrnějším vyprávěčským dílům (*Skaláci*, 1875). Počínaje *Povídkami z hor* (1878) zakládal autor své menší prózy občas i na látce ze současnosti (povídky *Petr Kmínek*, 1890; *Na Ostrově*, 1888). Mezi nimi k nejzdařilejším patří obrázky vycházející z autorova zjhlého vzpomínání na venkovské rodiště. Cyklus drobných scének *Černá hodinka* (č. 1882–1886) vybavuje důvěrné podvečerní chvíle, kdy si

vesničané odpočívají po denní dřině tím, že povídají a naslouchají vyprávění. Hovorem se osvěží starý výminkář vzpomínající na to, jak kdysi hlídal děvčátko, které se později stalo jeho ženou, hovorem si uleví člověk, kterého tlačí svědomí, hovor utěší dvě ženy, které se potkávají nad hrobem dítěte a manžela.

Na výzvy, aby z přítomnosti napsal velký román s příkladným hrdinou, odpovídal Jirásek vyhýbavě. Proti opakované kritice historické beletristiky jako nečasové namítl, že český lid potřebuje historickou četbu. Na výtky o „nerealističnosti“, nepravdivosti historického románu reagoval prohloubeným pramenným studiem a uvolněnou stavbou. V dějinách hledal hybnost a velikost, které postrádal v přítomnosti. Práci historického beletristy chápal jako „malbu“, která se „nedá zapudit a zničit třeba sebevěrnějším malováním všední a sprosté přítomnosti“. Vůli k monumentalizující „malbě“ prozrazuje autorovo zalíbení v dobách českého vzepětí a síly, v husitství a v obrození, v čase pobělohorském pak zájem o selské vzpoury a o lidi, kteří navzdory pronásledování slouží potlačované české kultuře (*Skály*, č. 1886). Jiráskovo umění spočívá v tom, že vzrušené děje, bojová střetnutí a myšlenková hnutí vybavuje lidskou důvěrností, že je spojuje s obyčejnými lidmi, s jejich vztahy a zájmy, rodinnými, milostnými a s chvílemi idylické pohody.

Povídka pro mládež *Z Čech až na konec světa* (č. 1888) líčí dobrodružnou pouť poselstva Jiřího z Poděbrad do Anglie, Španělska a Portugalska. Středověkému cestopisu, z něhož Jirásek vycházel, dal zdůvěrňující a zklidnělou atmosféru tím, že jeho autora, Šaška z Mezihoří, pojal jako dědečka, který vzpomíná na největší dobrodružství svých mladých let a vypravuje o něm u krbu rodné tvrze vnímavým vnoučatům. Dojem důvěryhodného srozumění navozuje Jirásek jindy tím, že v prologu vyprávění dá najevo zasvěcenou znalost světa, o němž bude řeč, a touhu provázet jím svého čtenáře. Takový úvod má *Filozofská historie* (č. 1878); pronikavost dějinné chvíle se zjišťuje na tom, jak rozčeřila hladinu malého města a jak zasáhla do osudů několika tamějších lidí. Litomyšl od dubna 1847 a v průběhu r. 1848 je představena v protikladných prostředích a postojích. Místní honoraci vévodí komický aktér Roubínek a paní Rollerová, odbojné studentstvo představují Vavřena, Frýbort a Špina. Studenti si vymohou odvolání zákazu a skuteční majáles v Nedošinském háji. Hlavní organizátoři studentské slavnosti se pak účastní politického ruchu v městě i pražských svatodušních bouří. Smolař Špina, nenadaný pilný student a plachý dobrák, je na barikádách zastřelen. Jeho lehkomyšlnější a ve všem úspěšnější druhové Frýbort a Vavřena vyvážnou, dovedou své litomyšlské dívky k oltáři, z jednoho je zámožný sedlák, z druhého lékař. Na službu obecnému pokroku může u Jirásky jedinec i krutě doplatit, ale zato druhým se dostane odměny v podobě lásky a pokojné existence. Šťastné spočinutí doma, výmluvný pohled milované dívky bývají i v historicky nejpodloženějších a látkově nejbohatších Jiráskových obrazech vrcholnou odměnou bojovníka

za podstoupené útrapy. Domov, děti, věrná žena představují pól bezpečí a klidu, protiváhu veřejného zápasu a cílevědomého usilování, které Jiráska zajímá na dějinách.

Román *Psohlavci* (č. 1884) začíná scénou rodinné idyly u Kozinů. Ale mladý hospodář nehodlá zůstat stranou veliké pře, kterou vedou Chodové o svá práva a kterou román sleduje v její vrcholné etapě. Laminger se zmocní většiny ukrytých listin, spálí je, a pak už jen maří odboj „psohlavců“. Jan Kozina, donedávna uzavřený v soukromí, stává se nejobávanějším protivníkem trhanovského pána. Usiluje o obnovení chodských výsad cestou jednání, opíraje se o nezrušitelnost historického práva. Naproti tomu Matěj Příbek vede Chody k ozbrojenému vystoupení, které je krvavě potlačeno. Ve všech fázích odboje až po šibenici provází Jana Kozinu připomínka a účast rodiny. Opakovaně ho staví před volbu vzdát chodskou při a vrátit se domů, nebo vytrvat i za cenu života. Hrdinsky si počíná také celé Kozinovo okolí, které obrana chodských svobod stmeluje ve svorné společenství. Heroizaci chodského venkova, prostých lidí, kteří do krajnosti usilují o spravedlivou věc, vyjadřuje v závěru Psohlavců i splývání historie s bájí a s místní tradicí: do roka a do dne umírá Laminger, kterého statečný sedlák před popravou vyzval na boží soud, a Jan Sladký Kozina žije v paměti kraje, uctíván jako svatý.

Psohlavci přinášejí novou kvalitu do vývoje Jiráskovy historické prózy. Předchozí díla (např. *Na dvoře vévodském*, č. 1877; *Poklad*, č. 1881) sice již také měla hrdinu vedeného smělou společenskou ideou, ale jejich děj vycházel z milostných vztahů, z osobních nástrah a z tajemství. V Psohlavcích se poprvé stala osou románového děje společenská myšlenka, která je stejně nekompromisně obhajována jako popírána. Statečné akce hrdiny, který roste ze zkušeností svého prostředí i vlastního zápasu, provází a násobí aktivita jeho okolí. Tím se Psohlavci stali východiskem pro autorovy rozsáhlé cykly z národních dějin.

Epopijní obrysy mají *Staré pověsti české* (1894). Příběhům ze starých kronik zde Jirásek vtiskl básnický a národně povzbudivý patos. Objemná próza *Proti všem* (č. 1893) nese podtitul List z české epopeje. Zachycuje husitské revoluční hnutí v l. 1419–20 jako dramatický proces, v němž z táborského náboženského a sociálního radikalismu vzešlo pod vedením Žižkovým téměř celonárodní hnutí; jeho nepřátelé pod vedením Zikmundovým podnikají křížácký výpad proti kacířským Čechům. Tato fáze hnutí vedená obranou národa proti vnějšímu nepříteli je u Jiráska zjevně nadřazena táborskému radikalismu. (Vypráví o ní nejrozsáhlejší střední část epopeje, vrcholící bitvou na Vítkově.) Boj Žižky a jeho stoupenců proti hanobitelům Husova odkazu se po porážce Zikmunda obrací proti zbylým hrstkám táborských kněží a jejich souvěrců, kteří se domýšlením některých „kacířských“ tezí Husových dostávali na pokraj neznabožství („Bože náš, jenž jsi v nás“) a sektářského fanatismu. Jeho oběti se stali zemanská dcera Zdena z Hvozdena a kněz Jan Bydlinský, kteří proti volné lásce pěstované v sektě obhajo-

vali tradiční lásku manželskou. Zdena z Hvozda je jednou z těch Jiráskových postav, jež jsou prokresleny tak, že jejich morální pevnost a oddanost ideji působí životně a věrohodně; děje, které jsou s touto postavou spjaty, ilustrují vnitřně členité hnutí a jeho vývoj.

Umění české prózy na sklonku století obohatily Jiráskovy kroniky. V jejich volné stavbě se mohlo plně uplatnit mnohostranné poznání zašlých časů i v jejich všednodennosti, malebné zpodobení míst a prostorů, idylickost, komika a dramatický vzruch i schopnost vyprávění spojovat různorodé epizody do jednotícího proudu. Volná kronikářská kompozice, ke které tenkrát tíhl realistický román obecněji, vycházela u Jiráska ze snahy objektivně charakterizovat dobu na velkém množství osob historických i smyšlených, předvést společenský pohyb, ukázat, jak roste z drobných osobních zkušeností a zájmů a jak z nepatrných náznaků klíčí poznenáhlu dějnotvorné myšlenky. Z původního plánu na román Červený man vznikla Jiráskova triologie *Mezi proudy* (č. 1887–90). V ní mají ohnivec krále Václava IV. a jeho syn postavení sice důležité, ale nikoli centrální. Starý ohnivec, hajný Šíp, a jeho nevěrná žena se ocitají mezi dvěma dvory, královským a arcibiskupským, a stanou se nevolnou obětí jejich konfliktu (*Dvoji dvůr*). Z ohnivcova syna Jana vyroste úspěšný pomocník krále, pomáhá mařit úklady církevních a panských kruhů proti němu (*Syn ohnivcův*). Je šťastným manželem, prozíravým činitelem Václavova dvora a potěšeným svědkem vzrůstající moci českého reformního hnutí vedeného Janem Husem (*Do tří hlasů*.)

V pětidílném obraze počátečních fází národního obrození *F. L. Věk* (č. 1888–1906) je názvem vysunuta do popředí postava dobrušského rodáka, kupce a buditele. Životní příběh tohoto venkovana, který za pražských studií prožije zrušení jezuitského řádu, Mozartův pobyt, počátky divadla v Boudě, seznámí se s V. Thámem, P. Vydrrou a s mnoha jinými osobnostmi pražské kultury a vlasteneckého světa, touží věnovat se hudbě a divadlu, ale posléze zakotví v rodném městečku, nemá v kronice jen význam látkově sjednocující. *F. L. Věk* se vůči pražskému prostředí uměleckému a vědeckému uplatňuje napřed jako okouzlený obdivovatel, postupně pak jako člověk, který si uvědomuje přednosti usedlého a prostého venkovanství před obtížnou i krajně riskantní existencí svých pražských druhů a přátel (která je demonstrována jmenovitě na V. Thámovi). Úděl vyrovnaného a šťastného Věka není vyvázán ze svízelního času. Vyhoří, a sotva se vzbodí z první pohromy, přivede ho státní bankrot téměř na mizinu. Na rozdíl od přítele a soka v lásce V. Tháma má ovšem *F. L. Věk* plnou oporu i porozumění ve vlastní rodině. V paté knize se jeho syn Václav věnuje do pražských buditelských kruhů a s nimi sdílí radost nad nařízením, které r. 1816 připustilo češtinu do škol a úřadů. Četné osudy mnoha postav i jejich milostné příběhy jsou rozloženy v jednotlivých dílech *F. L. Věka* tak, aby charakterizovaly rozmanitá prostředí, společenské proměny a myšlenkové proudy sledovaného půlstoletí. – Svůj obraz pozdějších

obrozených Čech – z let dvacátých až padesátých – zamýšlel Jirásek jako „obrazy celého kraje, moderní kroniku“, ne povídku „o nějaké osobě či několika“. Ale jenom první díl „nové kroniky“ *U nás* (č. 1896–1903) nemá ústředního hrdinu a vůdčí příběh. Ostatní tři knihy sledují činnost faráře Regnera-Havlovického na Náchodsku, v Padolí (Hronově). Svou čtenářskou zajímavost těží také z jeho vytrvalé, nenaplněné, přesto až za hrob sahající lásky k paní důchodňové i z jeho podnikatelských nezdarů a z rozčarování nad výsledky vlastního díla. Každá část kroniky má nadto své dominující postavy, jejichž příběhy demonstrují kladné i sporné hodnoty svého prostředí a času: starý Plšek zosobňuje neúmornou houževnatost, tkadlec Dušánek a jeho rodina pak problematičnost podnikatelské éry s jejím rozvratným působením na svazky rodinné.

Uměním sevřít rozlehlou a různorodou látku vynikají autorovy vrcholné prózy z počátku století. Dějištěm trilogie *Bratrstvo* (č. 1899–1908) je Slovensko v 50. letech 15. století. Zbytky husitských vojsk hájí slovenskou zem pro krále Ladislava Pohrobka proti hunyádovcům. Působením „bratříků“ se probouzí slovenský lid k národnímu a sociálnímu povědomí, nachází společnou řeč s českými „kacíři“ poraženými u Lipan a poskytuje jim útočiště. Prostředí slovenské a maďarské (z něho pochází stejně krásná, vášnivá a chytrá jako nešťastná Mária, milénka hejtmána Talafúsa) i náladu v českém vojsku Jana Jiskry z Brandýsa, které přivyklo vojančině včetně drancování a násilnictví, zpodobil Jirásek v postavách „tří rapsodií“ (*Bitva u Lučence, Mária, Žebráci*); v akcích hrdinů podtrhl živelnou vášnivost, která je nese i vleče a drtí.

Román *Temno* (č. 1913–15) představuje vrcholné chvíle protireformační moci ve 20. letech 18. století v Praze a na Skalce u Opočna. Mezi těmito místy se o své vůli pohybuje skalský regent pan Lhotský, snášenlivý a mírný muž milující poklid tichého zámku, proti své vůli pak děti myslivce Machovce, trestaného jezuitů za to, že přechovával zakázané české knihy a jejich tajné šířitele. Helenka Machovcová má být převychována v domě pražského sládky na pravověrnou katoličku. Vzbudí sympatii a lásku Jiřího Březiny. Jejich cit narazí na odpor zámožné katolické rodiny Jiřího i na vůli „bratří“ vrátit Helenku otci, který se před dalším pronásledováním uchýlí do emigrace. Jako elegicky končí děj této lásky, uzavírá se bezvýchodně obraz rekatolizačního a tmářského působení jezuitů: dílo vrcholí scénou mohutné pražské slavnosti k svatořečení Jana Nepomuckého, která v divácích vyvolává nejen obdiv, nýbrž i chladný odstup. Pochmurný závěr je v souladu s celkovým zaměřením románu, v němž se autor soustředil na to, aby vysledoval vnitřní stav české společnosti v době baroka a zobrazil její morální krizi. Doba první světové války, kdy dílo vyšlo, zvláštním způsobem aktualizovala tento obraz „temna“, jak dosvědčil nadšený ohlas čtenářů i opatření politických úřadů.

Jiráskovu prozaickou tvorbu provázela od 90. let jeho dramatika. Dvěma hrami, jejichž látka je vzata z událostí na litomyšlském venkově, podílel se

Jirásek na dobovém úsilí o venkovské realistické drama. Ovdovělá selka Vojnarová (*Vojnarka*, 1890) se octne v konfliktu mezi láskou k Antonínovi, svému milenci z mládí, a odpovědností vůči synovi. Se sebezapřením nakonec odmítne sňatek, když se přesvědčí, že ji Antonín podvádí a chová se bezohledně k jejímu dítěti. Ve hře *Otec* (1894) se chamtivý čtvrtláník Divišek zmocní sousedního statku Kopeckých, který patřilval jeho předkům. Ale ve rvačce při odchodu dosavadních majitelů usedlosti je smrtelně zraněn syn Bobeš, dravostí blízký Diviškovi. Druhý syn Jan se nato vzepře podruhé otcovu určení; předtím proti jeho vůli, z lásky k Anně Kopecké, opustil klášter, nyní se do něho vrací. Zbohatlý otec Divišek dosáhl svého za cenu toho, že zůstal sám. V obou dramatech je zdůrazněno mravní hodnocení, které se obrací proti bezohlednému sobectví, ať vede jednání chudého, nebo bohatého.

Většina Jiráskových her má látky historické. Týká se to i jeho veseloher, „dramatického žertu“ *Kolébka* (prem. 1891) z doby Václava IV. a obrázku ze života obrozenské Litomyšle *M. D. Rettigová* (1901). Vážné hry historické jsou vesměs zaměřeny na obraz doby, k historické typizaci situací, prostředí a postav. *Emigrant* (1898), dramatický přepis Jiráskovy povídky *Sousedé* z doby prusko-rakouské války v polovině 18. století, je osnován na tragickém rozporu mezi vírou a vlastí, do něhož se dostávají dědici slavné reformace, tajní bratři. *Emigrant* Jan Pešek se pod ochranou pruského vojska vrací domů a zpočátku je hluchý k hlasům krajanů, pro něž svrchovaným měřítkem citů a činů je národ, vlast. Posléze pod tlakem rodného prostředí i z ohledu na štěstí jediné dcery se distancuje od jednání Prusů i od svých souvěrců a tajně prchá sám do emigrace. Protějškem Jiráskových románových kronik je jeho husitská dramatická trilogie „tři Janů“: *Jan Hus* (1911), zobrazující události Husova zápasu z let 1410–15, *Jan Žižka* (1903), drama z vrcholného údobí husitského hnutí, postihující též jeho vnitřní rozpory, a *Jan Roháč* (1914), hra z konce husitství osnovaná na konfliktu věrnosti a zrady. Trilogie podává obraz tří hlavních etap husitství a jeho nosných společenských sil. Tomu odpovídá i umělecký tvar her: titulní hrdinové jsou obklopeni množstvím postav a epizod, volně spojované obrazy nevytvářejí sevřený dramatický děj, nýbrž v pomalu se rozvíjejícím toku kreslí historické dění.

Na Tylovky dramatické báchorky navazuje Jiráskovo drama nejproslulejší, pohádková hra *Lucerna* (1905). Mladé kněžně přijíždějící poprvé na své letní sídlo se zalíbí hrdý mlynář, který musí splnit povinnost, vázanou k jeho usedlosti, doprovodit ji jako světloňoš do lesního záměčku. Mlynář odmítne bohatství a moc, které mu nabízí kněžna, zachová věrnost své schovance Haničky, zmaří úklady osnované proti ní a věkovitě lípě, tradiční strážkyni domova. Pohádkový příběh, v němž nadpřirozené postavy posilují jednak idylické, jednak komické momenty hry, je založen na dvou symbolech: na symbolu lucerny, která představuje útisk a nesvobodu lidu, a lípy, která zpodobuje sílu lidových tradic a sociální naděje.

Několik Jiráskových her patří do základního fondu české národní dramatiky. V Jiráskových historických povídkách a románech byl výchovně a povzbudivě pojatý obraz národní minulosti – rozvíjený v české próze od obrození – postaven na solidní základ dějepisného poznání, vybaven značnou věrohodností a spojen s vyprávěčským uměním, které střídavě těží z celého bohatství národního jazyka, z ústního vyprávění i z postupů, jež propracovávala próza na předělu století. Národně obranný duch Jiráskova díla byl aktualizován situací obou světových válek.

Josef Jungmann

/ 1773 - 1847 /

Tvůrce demokraticky koncipovaného národního programu, který podstatně ovlivnil podobu české kultury 19. století. Svým vědeckým dílem se podílel na vytváření jazykově české vědy; jeho Slovník poskytl jazykovou základnu národní vzdělanosti a literatuře. Básnickými překlady podnítil tendence českého preromantismu.

Narodil se 16. 7. 1773 v Hudlicích u Berouna jako syn ševce a kostelníka. Vystudoval gymnázium a práva v Praze, stal se gymnaziálním profesorem humanitních předmětů, působil od r. 1799 v Litoměřicích a od r. 1815 v Praze, byl od r. 1834 gymnaziálním prefektem (ředitelem) a v r. 1845 odešel do výslužby. Když zemřel (v Praze 14. 11. 1847), konaly se ve většině českých měst smuteční slavnosti na jeho památku. – Tato data vyznačují jen vnější stránku jeho života a činnosti. Jako učitel nepovinné češtiny na gymnáziu a bohosloveckém semináři vychovával národně uvědomělou inteligenci; promýšlel a zajišťoval organizaci a publikaci české vědy (byl mj. inspirátorem prvního českého vědeckého časopisu *Krok*); ve své tvorbě se řídil cílevědomým perspektivním programem; jeho pracovní soustavnost a koncepční důslednost se pojila s životní obezřetností, tento „tichý génius“ také dovedl být taktický i vzhledem k politické situaci, i vzhledem k malé a často malicherné vlastenecké společnosti.

Jungmann byl jazykovědec a rovněž veškerý jeho přístup k záležitostem literatury a obrozujícího se národa měl svou základnu v problematice jazykové. Na rozdíl od Dobrovského se jeho uvažování neomezovalo pohledem na soudobý stav české společnosti a kultury, ani nesetrvávalo jen u toho, co vytvořila minulost, nýbrž upíralo se k budoucnosti, k ideální perspektivě národa: v českém jazyku spatřoval Jungmann výchozí národní hodnotu, výtvar schopný i dále se rozvíjet a sloužit náročným vyjadřovacím potřebám vědy a literatury, i být nástrojem nového společenského a kulturního formování. Své programové zásady vyložil ve dvou dialogicky napsaných